

# Waarom de kring niet rond wordt

## Gemeenschapsvorming in vieringen in bijzondere settingen

*Langs de rand,  
buiten de kring,  
weet ik mij  
geborg.*

*Onzichtbaar  
ben ik,  
onbesproken.  
Zwijgzaam,  
stil en  
onbewogen.*

*Anders wil ik  
zijn en mogen,  
kijk maar naar  
mijn ogen.*

*Marijke Vlugt<sup>1</sup>*

### Deelgenoten-lotgenoten-bondgenoten

Vieringen in bijzondere settingen hebben twee brandpunten. Het eerste betreft het delen van een levensbeschouwelijke interesse. Dat kan de vorm nemen van gedeeld geloof en godsdienstigheid. Het kan ook de vorm nemen van een algemener betrokkenheid bij bezinning op levensvragen. Mensen komen ook naar vieringen omdat de sfeer anders is, of omdat daar dingen van het leven op een andere manier ter sprake komen. Wie geen toegang heeft tot een religieuze bijeenkomst van eigen kleur, sluit zich aan bij wat voorhanden is. Mensen komen om iets te delen en om in iets te delen. Wij noemen dat deelgenootschap.

Een tweede brandpunt is de aanleiding waarom mensen zich op dat moment op die plek bevinden. In een ziekenhuis of instelling voor ouderenzorg is dat een gevolg van opname. In ►



de gevangenis is veroordeling de aanleiding, bij defensie stationering of uitzending. Voor een dakloze ligt het in de levensomstandigheden. De weg ernaartoe kan voor ieder verschillend zijn, maar op een of andere manier delen de aanwezigen om wie de viering wordt georganiseerd in dezelfde aanleiding, hetzelfde lot. Zij zijn lotgenoten.

Vaak wordt de intentie van een viering in beeld gebracht door het figuur van een kring. De mensen vormen een kring rondom een tafel of een kaars, of overdrachtelijk rondom een thema. Dat er sprake is van een tweede brandpunt, maakt dat de kring niet zomaar een mooie cirkel is, maar naar de vorm van een elips neigt. In specifieke contexten speelt de specificiteit van de situatie ook inhoudelijk een rol.

Tegelijk is er een derde aspect. Want waar gevierd wordt, vormt zich een gemeenschap. Er kan een 'bondgenootschap' ontstaan dat niet alleen afleidbaar is uit het 'deelgenootschap' en het 'lotgenootschap'. Over de condities waarin die gemeenschap (het bondgenootschap) zich vormt en de benodigde competenties van de geestelijk verzorger of andere voorganger gaat deze afsluitende reflectie. Kan zich een kring vormen? Of zijn andere beelden nodig?

### Geen vanzelfsprekendheid

Dat een bondgenootschap zich vormt, is geen vanzelfsprekendheid. Mensen komen naar de vieringen uit allerlei verschillende motieven. Voor sommigen ligt de reden in het reeds aanwezige geloof. Voor een ander kan een ziekte of crisis een actuele aanleiding zijn om een plaats van bezinning opnieuw of voor het eerst te zoeken. Voor weer anderen spelen motieven van

gewoonte, het zoeken van afleiding of het in contact met anderen willen komen een rol. De gratis koffie na afloop of het ontvluchten van de leegte van de zondag kan in een psychiatrische inrichting van invloed zijn. In een gevangenis is het mede een kans om op zondag uit je cel te komen; op uitzending een moment om even in een andere wereld te zijn. De verschillende motieven betekenen dat de aanwezigen verschillende belangen hebben bij wat in de viering gebeurt. Er kan ook concurrentie ontstaan tussen verschillende levensbeschouwelijke tradities en verwachtingen. De pluraliteit brengt diverse mensen bij elkaar, maar kan eerder naar verstrooiing dan naar gemeenschapsvorming tenderen.

Niet alleen de verschillende motieven en belangen vormen een mogelijke hindernis. Ook kan de aard van het lotgenootschap zelf drempels opwerpen. In situaties van ernstige ziekte of langdurige revalidatie, van de stress van uitzending of druk van vragen van schuld en onschuld, kan de last van de eigen aandoening of van de situatie het deelnemen aan een gemeenschap in wederkerigheid in de weg staan. In vele gevallen is het communicatief vermogen aangetast of beperkt. Waar men elkaar 24 uur per dag, zeven dagen per week kan tegenkomen, is open communicatie een risico dat men liever niet neemt. De vaak ongeschreven codes van omgang met elkaar, op straat of in een woonkamer in een ouderenvoorziening of in een bataljon op uitzending, passen vaak niet in het streven naar uitwisseling en wederkerigheid rondom levensbeschouwelijke thema's in en rondom een viering.

Daar waar de vieringen interactieve elemen-

ten bevatten kunnen de verschillende belangen en verschillende codes verstorend werken. Die verschillende belangen en vermogens kunnen elkaar ook versterken in het opwerpen van drempels voor gemeenschapsvorming. Sommige deelnemers komen naar de viering puur voor de eigen beleving of voor contact met de geestelijk verzorger. Zij hebben weinig interesse in of zijn beperkt in staat tot interactie met andere aanwezigen, laat staan wederkerigheid. In de interactieve momenten tijdens de viering lopen vaak alle communicatielijnen via de voorganger. Bij het koffiedrinken is de interactie tussen de leden van de doelgroep beperkt. Dat kan verschillende redenen hebben. Mensen zijn door langdurige contacten met elkaar soms uitgepraat. Of men zoekt een luisterend oor maar geeft niet thuis bij het verhaal van de ander.

### 'Kring' van vrijwilligers

In vele settingen vormt zich rondom de primaire doelgroep een tweede 'kring' van vrijwilligers. Ook de vrijwilligers hebben verschillende motieven om aanwezig te zijn. Voor de een gaat het om een acte van dienstbaarheid, in het ene geval belangeloos, in het andere geval vanuit een zoeken naar erkenning. De een heeft een natuurlijke affiniteit met de doelgroep, een ander probeert het verdriet om de gestorven broer met een verstandelijke beperking te verwerken. Weer een ander is vastgelopen in de plaatselijke kerkgemeenschap en heeft een alternatief in de diensten in de instelling gevonden. De directheid die men elders mist, vindt men in de instellingsviering, evenals een theologie die dicht bij het leven staat. Soms heeft de emotionele laag die de bewoners of patiënten aan de dag

leggen een plaatsvervangende rol. De vrijwilligers waarderen die emoties zeer, maar uiten zichzelf niet op soortgelijke wijze.

De betrokkenheid van de vrijwilligers is goud waard. Niet alleen zou de dienst organisatorisch niet lopen zonder hun inzet, hun aanwezigheid is voor sommige bewoners en patiënten een extra motief om in de viering te komen. De vrijwilligers verlevendigen vaak de interactie, tijdens maar zeker ook rondom de viering. De betrokkenheid van de vrijwilligers wordt echter een gevaar waar de belangen van de vrijwilligers zelf een te grote rol spelen of waar spanningen onder vrijwilligers de gemeenschapsvorming belasten.

In deze situatie met substantiële hindernissen is de beweging van deelgenootschap en lotgenootschap naar bondgenootschap niet vanzelfsprekend. Daar moet zorg voor gedragen worden. Die zorg steunt op bepaalde condities en competenties, maar hangt ook samen met een basaal gegeven over zingeving.

### Zingeving en gemeenschapsviering

In huidige benaderingen van zingeving binnen geestelijke verzorging ligt een paradox besloten. Aan de ene kant wordt het individuele karakter van zingeving en geloven benadrukt. Mensen worden op de maat van hun eigen levensovertuiging en levensbeschouwelijke visie bediend. De ontwikkeling van praktijken van geestelijke verzorging spiegelen daarmee maatschappelijke en culturele ontwikkelingen: individualisering, relativisering van levensbeschouwelijke tradities en instituties, secularisering.

Aan de andere kant geven onderzoek naar zingeving en definities van spiritualiteit telkens >

weer aan hoe centraal relaties en verbinding zijn voor mensen. De paradox is dat zingeving wordt geïndividualiseerd, maar dat relaties in die zingeving centraal staan. Dat mensen toemend via bricolage hun levensbeschouwing op eigen wijze vormgeven is evident. Tegelijk bevat de term ‘individualisering’ ook een misleidend element. Het betekent namelijk dat wij weinig zicht hebben op hoe levensbeschouwelijke socialisatie nu nog feitelijk verloopt. Voor hun zingeving en levensbeschouwing blijven mensen afhankelijk van hun sociale kring en van het culturele aanbod om hen heen. De ene toont zelfredzaamheid en vindt daarin een weg. Een ander levert zich uit aan een spirituele mode of aan de code in zijn of haar sociale kring.

Een wijsheid van spirituele tradities is dat vragen op het gebied van geloof, zingeving en levensbeschouwing niet met een antwoord geholpen zijn, maar met het (samen)gaan van een weg of met de inbedding in een gemeenschap die dezelfde vragen deelt. Anders gezegd: een wezenlijk element van zingeving en levensbeschouwing is bondgenootschap. De vraag is dan hoe mensen daartoe uitgenodigd kunnen worden en hoe gemeenschap gevormd kan worden. De praktijkreflecties geven ons zicht op verschillende mogelijkheden.

### Conditie van bondgenootschap

Onder welke (praktisch-theologische) condities ontstaat bondgenootschap in de beschreven praktijken? De condities zijn niet van een geheel andere soort dan bij vieringen in meer traditionele of gevestigde situaties. Tegelijk vraagt iedere conditie om specificiteit die zich verhoudt tot de context (instelling, uitzending),

tot de bijzondere situatie van de deelnemers (lotgenootschap) en tot de verscheidenheid aan motieven en communicatieve (on)mogelijkheden. Wij lopen een aantal aspecten langs.

### *Scheppen van heilige ruimte*

Vieringen in instellingen of in bijzondere settings vinden vaak plaats in functionele ruimtes die voor alledaagse doeleinden gebruikt worden. Vaak met minimale middelen worden die seculiere ruimtes ‘omgebouwd’ tot heilige ruimtes, terwijl het functionele karakter zichtbaar blijft. Dat vraagt om symbolen die de aandacht trekken en de aandacht bevorderen. Met grote zorgvuldigheid en beperkte middelen wordt een ‘aparte’ ruimte geschapen (De Kooter). Quartier laat in zijn artikel zien hoezeer juist de aparte ruimte zichtbaar verwijst naar het eigene van de liturgie, namelijk dat het in de dominante structuur van het alledaagse waaraan mensen overgeleverd zijn een ‘anti-structuur’ vormt.

### *Rituele verbeelding*

Met symbolen en beeldtaal worden verbindingen gelegd met de context. Het beeld van de woestijn in relatie tot de innerlijke ervaringen van sommige psychiatrische patiënten of de uiterlijke omgeving tijdens een militaire uitzending kunnen verkend worden. Bij vieringen met mensen die dementeren of mensen met een verstandelijke beperking komt het op zintuiglijkheid aan. Tegelijk moet de bijzondere situatie niet allesoverheersend zijn, want daardoor zouden mensen tot hun aandoening of beperkende rol gereduceerd worden. Anders gezegd: zowel het deelgenootschap (het deel hebben aan het levensbeschouwelijke en aan de mensenge-

meenschap in volle zin) als het lotgenootschap (de specificiteit van de doelgroep) moeten een plaats krijgen en met elkaar verbonden worden. Als het gaat om rituele verbeelding, zien we vaak een terugkeren tot de kern van existentiële symbolen die op participatieve wijze vorm krijgen, zoals het aansteken van een kaarsje bij gebedsintenties. Juist ook bij uitvaarten blijkt rituele verbeelding van de waarde van de overledene verbinding te scheppen tussen de individuele én de gemeenschappelijke gedachtenis.

### *Performatieve bezinning*

De voorbeelden uit de praktijk laten zien dat voorgangers evocatieve en esthetische vormen weten te vinden en aanwenden om vieringen gestalten te geven en om mensen aan te spreken dan wel erbij te betrekken. In de tijdelijk samengestelde groep van de bezoekers kan gemeenschap niet verondersteld worden, maar zal performatief bevorderd moeten worden. Wil de combinatie van deelgenootschap en lotgenootschap tot een basis voor bondgenootschap worden, dan moet er met mensen iets gebeuren. Dat vraagt ook om expressiviteit. In het interview laat Brandsma zien hoezeer het proces van het zelf vormen van een zangkoor door gedetineerden leidt tot een bijzondere manier van gemeenschapsvorming. De voorganger staat daarbij garant voor de randvoorwaarden en de viering draagt bij aan de expressie van gemeenschap.

### *Oecumenische gastvrijheid*

Al vele decennia zijn vieringen in instellingen of in den vreemde oecumenische oefenplaatsen, waarbij men vooral aan het samenkomen van

verschillende protestantse en katholieke confessies moet denken. Liturgische vormgeving en taal bieden onderdak aan verschillende tradities en vormen. Langzamerhand vinden meer grensoverschrijdingen plaats: moslims die een christelijke viering bezoeken en christenen en humanisten die een boeddhistische meditatie bijwonen. Dat vraagt om taal die inhoudelijk blijft maar tegelijk inclusief is. Het vraagt om beelden en rituelen die toegankelijk en tegelijk evocatief zijn. Juist de grensoverschrijdende momenten waar intra- en extramuraal samenkomen, blijken aan beide zijden van de muren bijzondere betekenis te krijgen. Bewoners van een instelling voelen zich opgenomen in een groter geheel (Dekkers: plaatselijke kerk, Taco Bos: klooster) als vorm van maatschappelijke integratie, terwijl de instellingsvoorganger in de plaatselijke kerk de ‘andere wereld’ representeert waaraan men gewoonlijk voorbijgaat. Deze grensoverschrijdende vormen van vieren scheppen bondgenootschappen.

### *Ruimte voor vrijblijvendheid*

De vieringen in bijzondere settings zijn situationeel. De samenstelling van de ‘gemeente’ is temporeel begrensd. Ook al blijven mensen soms levenslang in de zorg, het is niet meer vanzelfsprekend dat zij op dezelfde plek en met dezelfde voorzieningen zullen blijven wonen. De veranderingen van samenstelling betekent een voortdurende ongelijktijdigheid in de mate van gewinning onder de bezoekers, van vertrouwen, van zich thuis voelen (Taco Bos). Omdat mensen vaak niet vrijwillig in een instelling verblijven, dragen zij soms hun verzet of ambivalentie tegenover de nieuwe situatie over op

de vieringen of de voorganger zelf. ‘Hoe kun je beweren dat ...’ Voor anderen is de viering juist de oase waar zij tot leven komen. Omdat het omgaan met grenzen in kwetsbare situaties een probleem kan zijn, wisselen sommigen af tussen een grote mate van emotionele aanwezigheid en kritische afstandelijkheid. Ook de eerder genoemde factoren van sociale codes en van (te) dicht op elkaars huid leven in een zorggemeenschap, kunnen de ambivalentie versterken. Waar in een kerkelijke gemeente de betrokkenheid als bouwsteen van gemeenschap wordt gezien, is vaak in bijzondere settings de mogelijkheid van vrijblijvendheid van even groot belang voor de gemeenschapsvorming, een ‘floating community’ (Taco Bos).

### *Varianten van ontmoeten en vieren*

In de veelkleurige praktijkverhalen zien we dat de vieringen en bezinningsmomenten niet op zichzelf staan, maar in allerlei variaties ingebed worden in de momentane leefgemeenschappen. Taco Bos schrijft over varianten van stilteavonden en vieringen. Dekkers beschrijft de speciale vieringen voor doelgroepen binnen de instelling. Tanja beschrijft vieringen én bijbelstudiekringen, en Brandsma is opgehouden met vieringen in het Exodushuis maar leidt wel zingevingssavonden. Steeds wordt gezocht naar de passende vorm bij de soort gemeenschap afgestemd op de mogelijke deelnemers. Vieren is één van de vormen.

### *Herwaardering van de marge*

Zorg is geen populair maatschappelijk gegeven. Niet alleen wordt werken in de zorg in vele opzichten ondergewaardeerd, zij die afhankelijk

zijn van zorg voelen zich vaak in de marge van de samenleving staan: te weinig gezien in hun zorgnood, te weinig in staat om deel te nemen aan sociale omgang. Voor velen is stigmatisering ook een last. Ook militairen kunnen terecht komen in een geïsoleerde positie ten opzichte van een maatschappij die hun ervaringen en motieven niet begrijpt. De marginalisering heeft vaak invloed op gevoelens van zelfwaardering. Vieringen zijn vaak een vorm van ‘*empowerment*’. *Empowerment* vraagt om erkenning van de waarde van hun specifieke ervaringen, ook al zijn die ervaringen vaak ongewenst. Het vraagt om taal en beelden die een performatief effect op gevoelens van waardigheid kunnen hebben. Het vraagt ook om de ‘relokalisering’ van hun onbegrepen ervaringen en marginale positie in relatie tot de centrale vragen van mens-zijn en maatschappijvorming. De meest voor de hand liggende vraag is wat kwetsbaarheid voor mensen betekent. Maar ook waarom mensen niet alleen voor dementie bang zijn, maar ook voor mensen die dementeren? Waarom willen anderen niet horen wat ik als verslaafde of als gedetineerde asielzoeker meemaak? Daarmee wordt bevorderd, op zijn minst symbolisch, dat mensen in de marge weer deel uitmaken van de mensgemeenschap en iets bij te dragen hebben aan maatschappelijke vragen.

### *Existentiële betrokkenheid*

Als het gaat om de inbreng van bijbelverhalen of andere teksten, zien we dat de encenering ervan een belangrijke rol speelt. Gezamenlijk gaan de voorganger en aanwezigen ‘de boot in’ en beleven de storm op het meer. Niet de ver-

halen op zich spreken een taal, maar pas wanneer ze zich realiseren in de werkelijkheid van de gemeenschap worden ze toegeëigend door de deelnemers. Existentiële thema’s, herkenning en identificatie gaan voor systematisch-theologische overwegingen. Zowel Brandsma als Tanja spreken over de bevestiging die mensen zoeken in het geloof, in de teksten en bij de voorganger. Het veelal autobiografisch lezen van teksten door deelnemers aan de bijeenkomsten vormt een specifieke hermeneutische uitdaging voor de voorganger om de deelnemers te begeleiden in hun betekenisgeving.

In het algemeen kan men zeggen dat de specificiteit van de situatie allerlei polaire of dialectische verhouding op scherp zet: afstand en nabijheid, traditie en context, verbale en non-verbale vormen, bijzonderheid en algemeenheid. Dat maakt dat de condities niets nieuws onder de zon bevatten en tegelijk iedere keer anders en nieuw verstaan moeten worden. Wat vraagt dat van de voorganger?

### **Competenties van voorgangers**

Als het gaat om een theologische of zingevingscompetentie, zien we dat de voorgangers heel duidelijk een visie hebben op het belang van zingeving, liturgie en gemeenschap en op hun eigen rol hierin. Dat wordt ook van hen gevraagd in de toenemende druk op functionalisering en resultaatgerichtheid binnen de zorg. De liturgische visie van Quartier laat zien hoezeer voor de voorgangers zelf geldt dat zij ook in hun persoonlijke spiritualiteit ontvankelijk blijven voor de ‘anti-structuur’ van gebed en liturgie.

Voor het voorgaan in de vieringen zijn uiteraard *hermeneutische, rituele en verbeeldende competenties* gevraagd. De concrete uitdagingen hierbij liggen op het gebied van specificiteit. Iedere setting roept een ander levensgevoel en andere levensvragen op. De voorganger benoemt deze in taal en ritueel en plaatst die specificiteit in een breder levensbeschouwelijke kader. Dat biedt erkenning van de particuliere ervaringen en voegt ze tegelijk in in het algemeen menselijke.

Iets soortgelijks geldt voor *communicatieve competenties*. De voorganger zal allereerst een bepaalde veiligheid kunnen scheppen. Dat kan soms door ‘onveiligheid’ heen, zoals Brandsma laat zien. Niemand wordt uitgelachen. Niemand moet meedoen. Alleen in een veilige atmosfeer komt het uitnodigend karakter tot bloei. Iedere setting heeft daarbij een eigen taalspel en communicatieve codes. Ruzies en spanningen zijn evident aanwezig. Soms moet de voorganger bekwaam zijn in het aanleggen van omwegen en noodleidingen. De meertaligheid, ook in non-verbale communicatie is essentieel. De wens om gemeenschap te vormen vraagt van de voorganger dat hij of zij performatief en expressief deze boodschap overbrengt, ofwel belichaamt.

De oecumenische openheid vereist een ‘*inclusiviteits*’-competentie in het vinden en aanwenden van symbolen, beelden en taal. Om betekenis te hebben moet een symbool geworteld zijn in een traditie. Tegelijk moet het symbool zo ontsloten worden dat het toegankelijk is voor een zo breed mogelijk publiek. Door de specifieke ervaringen van de aanwezigen aan een traditioneel of algemeen menselijk symbool ►

te relateren, biedt de voorganger erkenning van die ervaringen en verbindt deze met die van andere mensen.

Alles wijst erop dat de vieringen qua voorbereiding om zorgvuldigheid vragen om tot een kern te komen maar qua uitvoering tevens een groot *improvisatievermogen* vereisen. Dat geldt evenzeer bij het aankleden van een ruimte als bij de interactie in de viering. Het geldt ook met het oog op de omgang met mensen voor en na de viering, met hun onderscheiden motieven, belangen, vermogens en verwachtingen. Individualiteit van de betrokkenen staat veelal onder hoogspanning en valt niet zomaar in te voegen in een gemeenschappelijkheid. Dat vereist van de voorganger een *dialectisch vermogen* om met de verhoogde waar men zich bevindt, ten tweede om met de snelle wisselingen tussen polen te kunnen meebewegen spanning tussen de polariteiten om te gaan, ten eerste om te kunnen onderscheiden.

### Pelgrimsstoet

De dynamiek van polariteiten, de tijdelijkheid en vrijblijvendheid verzetten zich tegen vaste vormen. De vorm van de gemeenschap is onzeker, de samenstelling ook. De bestendinging is daardoor een probleem, maar dat is ook niet het eerste doel. Het doel is het vormen van bondgenootschap vanuit het gegeven van deelgenootschap en lotgenootschap. De praktijkvoorbeelden tonen creatieve en gelukte mogelijkheden ertoe. Deze reflectie wijst op de nodige condities en competenties. Iedere keer haken nieuwe mensen aan en haken andere mensen af, om allerlei persoonlijke en situationele redenen. Het beeld van de kring voldoet

niet, maar dat van een ellips evenmin. Het beeld van een pelgrimsstoet, zoals ook bij Quartier aanwezig, biedt misschien mogelijkheden: mensen in verschillende samenstellingen onderweg, deelgenoot in de reis en de verwachtingen die de reis oproept, lotgenoten in de ontberingen en omstandigheden, bondgenoten in het met elkaar een eindje meelopen. <

#### Noot

<sup>1</sup> In: Koehoorn, J. (red.) (1991). *Wie geen doel heeft kan niet verdwalen*. Deventer: Brinkgreven, 141.

Ciska (dr. F.) Stark is docent Praktische Theologie en directeur Onderwijs van de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam/Groningen.  
fstark@pthu.nl

Martin (prof. M.N.) Walton is bijzonder hoogleraar Geestelijke verzorging aan de Protestantse Theologische Universiteit locatie Groningen  
mw Walton@pthu.nl